
ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Aleksander Krzysztof Sitnik

*Wyższe Seminarium Duchowne oo. Bernardynów
w Kalwarii Zebrzydowskiej (filia Uniwersytetu Papieskiego*

Jana Pawła II w Krakowie)

ORCID: 0000-0001-5601-0492

BHW 41/2019

ISSN 1233-2224

DOI: 10.14746/bhw.2019.41.1

Szkoły bernardyńskie na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1772–1864

Abstract. Bernardine schools in the Polish-Lithuanian Commonwealth between 1772 and 1864

Between 1772 and 1864, the Bernardines ran in total 46 schools in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Ten of them, at least in certain periods, were high schools (sub-departmental, district, secondary schools). A majority of the schools (24) were managed by monasteries in the Lithuanian Province. The successful development of Bernardine education in this territory should be attributed to the monks' understanding of the need of spreading education as well as to the relative political freedom in post-partition Lithuania. For that reason, educational activities could freely develop under the supervision of Adam Czartoryski, the Vilnius district superintendent and in the care of the Vilnius University. The well-developing education system of the Bernardines was destroyed by repressive measures applied by Nikolay Novosiltsev who replaced Czartoryski in 1823, and finally the tragic end of the November Uprising. Education in Podolia and Volhynia could be successfully developed owing to Tadeusz Czacki. The situation was different in the Kingdom of Poland where schooling was subjected to the Commission of National Education and the subsequent education authorities. Despite the hostile attitude towards monasteries, the Bernardines managed to run several schools. The most difficult situation was in Galicia which was incorporated by Austria after the Partitions of Poland and not under the beneficial influence of the Commission of National Education. A majority of Bernardine schools in Lithuania, just like in the Russian Province, survived the November Uprising. However, the subsequent restrictions imposed on political freedom had negative consequences for the standard of teaching. The dissolution of the monasteries put an end to the educational activity of the Bernardines in the five provinces in question. Most of the schools closed down as the monasteries were dissolved.

Keywords: Bernardines, monastery, school, secularisation

W drugiej połowie XVIII w., w dobie oświecenia, dzięki reformie szkolnictwa przeprowadzonej przez ks. Stanisława Konarskiego i energicznej działalności Komisji

Edukacji Narodowej w społeczeństwie polskim odżyło zrozumienie dla nauki i kształcenia młodzieży, zachodziła zatem konieczność objęcia oświatą większej liczby młodych ludzi¹. W organizowanie szkolnictwa włączyli się również bernardyni, choć edukacja młodzieży nie była ich charyzmatem zakonnym. Pomimo to u zmięchu politycznej niepodległości Polski, w drugiej połowie XVIII w., rozpoczęli działalność oświatową, którą rozwijali w różnych rejonach kraju niemal do końca XIX w. W ciągu kilkudziesięciu lat bernardyni prowadzili łącznie 46 szkół. Dziesięć z nich, przynajmniej w pewnych okresach, było na poziomie szkół średnich (podwydziałowe, powiatowe, gimnazjalne).

Zagadnienie szkolnictwa bernardyńskiego opracowali dwaj bernardyni: Kajetan Grudziński i Aleksy Dębowski. Późniejsi badacze opierali się jedynie na ich ujęciu.

Jak wyglądało rozmieszczenie szkół w poszczególnych prowincjach? Na terenie prowincji małopolskiej istniała tylko jedna szkoła elementarna, w Opatowie. W prowincji wielkopolskiej funkcjonowało osiem szkół: w Kole nad Wartą, Łowiczu, Ostrołęce, Przasnyszu, Skępem, Strzegocinie, Warcie i Warszawie-Czeriakowie. Najwięcej było ich w prowincji litewskiej, bo aż 24. Prowadzone były przy klasztorach: w Berezynie, Bienicy, Budslawiu, Cytowianach, Datnowie, Grodnie, Hłusku, Iwii, Kretyndze, Łozowicy, Mińsku, Mohylewie, Mścislawiu, Nieświeżu, Oranach, Pińsku, Słonimiu, Szumiączu, Telszach, Traskunach, Trokach, Wielonie, Wilnie i Wołożynie. W prowincji ruskiej (tzw. zakordonowej)² bernardyni prowadzili 11 szkół elementarnych: w Brześciu nad Bugiem, Cudnowie, Dubnie, Janowie, Janówce, Jarmolińcach, Kustyniu, Łucku, Warkowiczach, Zasławiu i Żytomierzu. Na terenie prowincji galicyjskiej istniały tylko dwie szkoły: w Gwoźdźcu i Zbarażu³.

Jakie wiadomości zachowały się na temat szkół prowadzonych przez bernardynów?

* Używane w pracy skróty zaczerpnięto z: *Encyklopedia katolicka* (dalej: EK). *Wykaz skrótów*, oprac. J. Warmiński, Lublin 2010.

¹ Zob. S. Janeczek, *Komisja Edukacji Narodowej (KEN)*, zw. *Komisją Edukacyjną*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, red. B. Migut, Lublin 2002, kol. 449–455.

² Władze austriackie, traktatem z 1773 r., zniosły dotychczasową administrację na ziemiach polskich, włączonych do monarchii. Zarząd nad nimi powierzyły Zjednoczonej Kancelarii Nadwornej w Wiedniu. Podporządkowany był jej, powoływany przez cesarza, reprezentant władzy prowincjonalnej – gubernator. Rezydował on we Lwowie, kierując życiem politycznym i administracją. Decyzje podejmował wraz z kilkuosobowym prezydium zwanym Gubernium. Władze zaborcze wprowadziły nazwę urzędową nowej prowincji: Królestwo Galicji i Lodomerii, określane potocznie jako Galicja. Na tej podstawie historyk bernardyński, lwowianin, Norbert Golichowski określał klasztory znajdujące się w granicach Austrii – *galicyjskimi* (tzw. przedkordonowymi), natomiast leżące w granicach Rzeczypospolitej jako *zakordonowe*. Nazwy te przyjęły się następnie dla istniejących od 1785 r. dwóch ruskich prowincji: galicyjskiej i zakordonowej, i funkcjonują do dzisiaj w historiografii. N. Golichowski, *Przed nową epoką. Materiały do historii oo. Bernardynów w Polsce*, Kraków 1899, s. 191. Zob. M. Kallas, *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1997, s. 193.

³ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, w: *Zakon Braci Mniejszych – Franciszkanów*, cz. 3, *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772–1970*, red. J.R. Bar, Warszawa 1978, s. 80.

Tabela 1. Rozmieszczenie szkół w zakonnych prowincjach bernardyńskich

Lp.	Prowincja małopolska	Prowincja wielkopolska	Prowincja litewska	Prowincja ruska, tzw. zakordonowa	Prowincja galicyjska
1.	Opatów	Koło	Berezyna	Brześć n. Bugiem	Gwoździec
2.	–	Łowicz	Bienica	Cudnów	Zbaraż
3.	–	Ostrołęka	Budslaw	Dubno	–
4.	–	Przasnysz	Cytowiany	Janów	–
5.	–	Skepe	Datnów	Janówka	–
6.	–	Strzegocin	Grodno	Jarmolińce	–
7.	–	Warta	Hłusk	Kustyń	–
8.	–	Warszawa-Czeriaków	Iwie	Łuck	–
9.	–	–	Kretynga	Warkowicze	–
10.	–	–	Łozowica	Zasław	–
11.	–	–	Mińsk	Żytomierz	–
12.	–	–	Mohylew	–	–
13.	–	–	Mścislaw	–	–
14.	–	–	Nieśwież	–	–
15.	–	–	Orany	–	–
16.	–	–	Pińsk	–	–
17.	–	–	Słonim	–	–
18.	–	–	Szumiacz	–	–
19.	–	–	Telsze	–	–
20.	–	–	Traszkuny	–	–
21.	–	–	Troki	–	–
22.	–	–	Wielona	–	–
23.	–	–	Wilno	–	–
24.	–	–	Wołożyn	–	–

Źródło: opracowanie własne.

Zakonna prowincja małopolska

O jedynej szkole na terenie prowincji małopolskiej (prowadzonej przy bernardyńskim klasztorze w Opatowie) wiadomo jedynie tyle, że istniała już w 1782 r. Była prowadzona przez zakonników według zaleceń Komisji Edukacji Narodowej⁴.

⁴ I.M. Rusecki, *Bernardyńskie szkolnictwo elementarne i średnie, 1772–1864*, Łódź 2011, s. 160–162; idem, *Szkolnictwo elementarne bernardyńców na przełomie XVIII–XIX wieku*, „Studia Franciszkańskie” 2001, nr 11, s. 308; H.E. Wyczawski, *Bernardyńscy, 1772–1946*, t. 3, Kalwaria Zebrzydowska 1992,

Zakonna prowincja wielkopolska

Szkoła elementarna⁵ przy klasztorze bernardynów w Kole powstała prawdopodobnie pod koniec XVIII w. Z pewnością istniała już w 1810 r. Wraz z likwidacją miejskiej szkółki parafialnej w Kole w 1815 r. uboższe dzieci zostały pozbawione szans jakiegokolwiek nauki, a pochodzące z rodzin zamożniejszych kształciły się u bernardynów⁶.

Szkoła (elementarna) istniejąca przy klasztorze bernardynów w Łowiczu miała charakter raczej prywatny – przyjmowała uczniów, którzy mieszkali w klasztorze. Podczas wizytacji przeprowadzonej w 1783 r. przez pijarów nakazano bernardynom odesłać uczniów do szkół publicznych. Prawdopodobnie szkoła nie istniała długo, zaborcze władze pruskie bowiem skasowały klasztor bernardynów już w roku 1806⁷.

Szkołę elementarną w Ostrołęce bernardyni utworzyli w 1789 r. według zaleceń Komisji Edukacji Narodowej. W roku 1791 biskup płocki Krzysztof Hilary Szembek otworzył przy klasztorze szkołę podwydziałową⁸, w której uczyli bernardyni. Utworzyli oni trzy klasy: infima (którą prowadził Augustyn Rhode), gramatyka (Franciszek Petz) i retoryka (Piotr Szremowicz). Liczba uczniów sięgała 150. Już w kilka lat po jej utworzeniu, w roku 1793, wizytacja przeprowadzona w szkole wykazała, że zarówno nauczanie, jak też podręczniki nie przystają do wymogów Komisji Edukacji. Czy szkoła istniała jeszcze po powstaniu listopadowym, trudno orzec. Już w protokole z 1819 r. jest wspomniane, że ze względu na brak funduszy szkoła nie funkcjonowała⁹.

Szkoła w Przasnyszu powstała w 1790 r. Początkowo funkcjonowała jako elementarna. W niedługim czasie zyskała rangę podwydziałowej, złożonej z trzech klas (infima,

s. 39; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 80; A. Dębowski, *Szkolnictwo oo. Bernardynów, 1773–1892*, Łódź 1966 (Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie (dalej: APBK), mps sygn. RGP-k-113), s. 11; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny, 1453–1953* (APBK, mps sygn. RGP-k-111), s. 12 [maszynopis ukazał się drukiem: K.J. Grudziński, A.K. Sitnik, *Bernardyni w służbie Ojczyzny, 1453–1953*, Kalwaria Zebrzydowska 2015]; W. Smoleński, *Żywioły zachowawcze i Komisja Edukacyjna*, Warszawa 1954, s. 170.

⁵ Szkolnictwo elementarne przedstawił A. Winiarz, *Szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1831)*, Lublin 2002, s. 97.

⁶ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów*, op. cit., s. 309; K. Grudziński, *Kolo*, Kbp, s. 144; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 83; A. Dębowski, op. cit., s. 9; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej, 1773–1794*, Kraków 1921, s. 183–184.

⁷ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów*, op. cit., s. 310; K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, op. cit., s. 83; A. Dębowski, *Szkolnictwo oo. Bernardynów, 1773–1892*, s. 11; T. Wierzbowski, *Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych 1776–1793*, Warszawa 1908, s. 84.

⁸ Szkoły podwydziałowe opisał A. Winiarz, op. cit., s. 298.

⁹ B. Kalinowska, *Bernardyni w Ostrołęce, 1664–1864*, Ostrołęka 2011, s. 309–310; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 39; idem, *Ostrołęka*, Kbp, s. 249; K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, op. cit., s. 83; A. Dębowski, op. cit., s. 9; K. Grudziński, op. cit., s. 10; K. Kantak, *Bernardyni polscy, 1573–1932*, t. 2, Lwów 1933, s. 512; APBK, rkp. W–55, *Archivum conventus Ostrolecensis* [Ostrołęka] *ad S. Antonium Paduanum ordinis Fratrum Minorum de Observantia S.P. nostri Francisci continens fundamentum eiusdem conventus, 1664–1754*, s. 46.

gramatyka, retoryka). Na początku zgłosiło się 250 uczniów. Co roku na św. Katarzynę uczniowie urządzali swego rodzaju popisy. W 1793 r. wzięło w nich udział stacjonujące w Przasnyszu wojsko rosyjskie. W roku 1819 na mocy zarządzenia ministerium oświaty szkoła została zdegradowana do elementarnej¹⁰.

Szkoła w Skępem została założona w 1791 r. Początkowo miała charakter elementarnej. W miarę jak bernardyni rozszerzali program nauczania, zwiększała się liczba uczniów. Szkoła była znana w okolicy. W roku 1812 została podniesiona do rzędu szkół podwydziałowych. W okresie jej największego rozwoju liczba uczniów dochodziła do 300. W roku 1819 szkoła w Skępem, podobnie jak w Warcie, została zakwalifikowana do rzędu elementarnych, niebawem jednak odzyskała rangę szkoły średniej. Po powstaniu listopadowym władze oświatowe przenieśli szkołę podwydziałową do pobliskiego Lipna, natomiast bernardynom pozwoliły otworzyć w 1836 r. szkołę elementarną niższego typu z dwoma oddziałami. W roku 1842 zakwalifikowały ją do stopnia odpowiadającego pierwszej klasie szkół obwodowych (powiatowych). W latach 1842–1856 liczba uczniów dochodziła do stu kilkudziesięciu. W 1827 r. uczyli w szkole: Bernardyn Panecki, Wenancjusz Sawicki (język łaciński) i Czesław Harwass (język niemiecki), w 1853 r. zaś Gabriel Wasicki, Tymoteusz Sokolnicki i Paweł Koliński. Spośród nauczycieli tej szkoły wybił się w latach 1834–1848 brat zakonny Tomasz Piotr Ostrowski. Programował on szkolne nauczanie praktyczne w dziedzinie rolnictwa i ogrodnictwa i stał się wynalazcą narzędzi, ułatwiających zajęcia uczniów. Szkoła istniała do kasaty klasztoru bernardyńskiego w roku 1864¹¹.

W Strzegocinie bernardyni otworzyli szkołę elementarną za zgodą biskupa płockiego Krzysztofa Szembeka 27 listopada 1790 r. Uczęszczało do niej od 40 do 50 uczniów. Nie wiadomo, jak długo istniała¹².

¹⁰ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, s. 39; idem, *Przasnysz*, Kbp s. 277; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 83; A. Dębowski, op. cit., s. 7–9; K. Kantak, *Bernardyni*, t. 2, s. 512, 556; APBK rkp. W-59, *Chronologia seu archivum conventus Prasnensis [Przasnysz] ad S. Jacobum Majorem Apostolum, 1588, 1637–1794*, s. 83.

¹¹ I.M. Rusecki, *Bernardyńskie szkolnictwo elementarne i średnie*, op. cit., s. 110–114; idem, *Szkolnictwo bernardyńskie w prowincji wielkopolskiej (1772–1864)*, „*Studia Franciszkańskie*” 1997, nr 8., s. 352–353; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 39; W. Murawiec, *Skępe*, Kbp, s. 331; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 82–83; A. Dębowski, op. cit., s. 7; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny*, op. cit., s. 9–10; K. Kantak, op. cit., s. 512, 556; F. Piasek, *Materiały do dziejów seminarium nauczycielskiego w Wymyślinie, 1867–1936*, Płock 1939, s. 7, 25; J. Krystosik, *Krótką wiadomość o Skępem łaskami N. M. Panny wstawionym*, Płock 1934, s. 30; N. Golichowski, op. cit., s. 227; S. Barącz, *Pamiętnik Zakonu WW. OO. Bernardynów w Polsce*, Lwów 1874, s. 321; APBK, rkp. W-10, Akta Prowincji Wielkopolskiej Matki Bożej Anielskiej Zakonu Braci Mniejszych Bernardynów, 1626–1863, s. 468, 499; rkp. XIII-1, *Archivum conventus Skępensis ab anno 1724 juxta dispositionem [- -] diffinitorii ex capitulo Cosminensi anno 1791 celebrato emanatum recenter conscriptum, 1724–1792*, s. 34.

¹² I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów*, op. cit., s. 309; H.E. Wyczawski, *Strzegocin*, Kbp, s. 359; K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, op. cit., s. 83; A. Dębowski, op. cit., s. 9; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny*, op. cit., s. 10; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne...*, op. cit., s. 183–184.

Na terenie prowincji wielkopolskiej powstała około 1790 r. szkoła w Warcie. Początkowo kształciła młodzież szlachecką na poziomie elementarnym. Uczył w niej jeden zakonnik. Od 1796 r. bernardyni starali się podnieść poziom edukacji. W tym celu rozszerzyli program nauczania, zwiększyli liczbę klas oraz nauczycieli z jednego do czterech. Był to najpierw prywatny zakład naukowy. Pod koniec 1812 r. szkoła została zaliczona do rzędu państwowych i oddana pod zarząd ministerium oświaty w Warszawie. Tym samym przyznano jej tytuł szkoły podwydziałowej. W niedługim jednak czasie, bo już w roku 1819, wróciła do rzędu szkół elementarnych. Wobec takiej decyzji władz oświatowych zarząd prowincji ograniczył liczbę nauczycieli do dwóch. Pozostawił najzdolniejszych i najgorliwszych pedagogów szkoły wartkiej, a mianowicie Bonawenturę Helanczewskiego i Rocha Alschera. Pomimo trudności starali się oni realizować dotychczasowy program szkoły średniej. Prawdopodobnie dlatego władze oświatowe w krótkim czasie przywróciły szkole rangę – wizytator generalny szkół Józef Kossakowski w protokole wizytacyjnym z 5 lipca 1822 r. chwalił zasługi obu bernardyńców, a razem bernardyński zakład naukowy w Warcie określił mianem szkoły podwydziałowej. Równoległe ze szkołą średnią bernardyni prowadzili w Warcie kurs przygotowawczy w zakresie elementarnym, a także studium pedagogiczne. To ostatnie miało na celu przygotować przyszłych wykładowców spośród zdolniejszych uczniów seminarium nauczycielskiego.

Szkoła bernardyńska w Warcie cieszyła się dobrą opinią. Zewnętrznym wyrazem jej popularności była duża frekwencja młodzieży. Przybywała ona na nauki nie tylko z Warty i najbliższej okolicy, ale również z województwa sieradzkiego i kaliskiego czy też bardziej odległych stron (Kalisz, Kępno, Koło, Konin, Koźmin, Koźminka, Kórnik, Ostrzeszów, Sieradz, Zduńska Wola, Złoczew). Liczba uczniów wahała się od 60 do 150. Stan liczebny uczniów zależał nie tylko od sytuacji politycznej, ale i od tego, czy w danym okresie szkoła posiadała prawa podwydziałowej. Większość młodzieży pochodziła z rodzin szlacheckich, choć zdarzali się uczniowie pochodzenia mieszczańskiego czy chłopskiego.

Oprócz nauk matematyczno-przyrodniczych, fizyki, geografii, języków: łacińskiego, niemieckiego i francuskiego, bernardyni wykładali język i literaturę polską oraz historię kraju ojczystego. Wychowywali młodzież w duchu religijno-narodowym. O dobrych wynikach pracy bernardyńskich pedagogów świadczą pochwały wizytatorów, niemal co roku dokonujących nadzoru. Wizytator Lipiński z racji inspekcji szkoły w roku 1823 skierował słowa uznania dla nauczycieli B. Helanczewskiego i R. Alschera: „Przejęty jestem szacunkiem i uwielbieniem ich gorliwego poświęcenia się nauce tak licznej szkoły, a szczególnie dawania tytułu nauk przepisanych Szkołom Podwydziałowym”. Wizytator Zublewicz, który pod koniec roku szkolnego 1829/1830 przyjechał do Warty na egzamin, wydał opinię: „Podwydziałowa Szkoła w Warcie należy do tych szkół w kraju, gdzie nauczyciele, w miarę swych zdolności, całkowicie poświęcają się dla dobra powierzonej im staraniom młodzieży, a przeto na szczególne u Rządu zasługuje względy”. Prymas Ignacy Raczyński w liście z 5 sierpnia 1814 r. złożył podziękowanie

rektorowi szkoły B. Helanczowskiemu za wychowanie i wykształcenie swoich dwóch krewniaków, których przysłał na edukację do Warty. Wyraził również życzenie, by bernardyni nie zrażali się trudnościami, lecz postępowali w swoim zawodzie, „który i na ziemi zaszczyt u cnotliwych ludzi zjednać może i u Boga niezwiędłą koronę”. Wybitne zasługi na polu pedagogicznym B. Helanczowskiego znalazły uznanie również w ministerium oświaty, które w roku 1825 mianowało go zastępcą kuratora szkolnego na województwo kaliskie. Ze szkoły wartyckiej wyszło wielu wybitnych ludzi, między innymi 19 kapłanów, wielu bojowników o wolność Ojczyzny w okresie wojen napoleońskich, jak chociażby pułkownik Jan Nepomucen Murzynowski i kapitan Ignacy Raciński. W 1827 r. uczył w szkole Marian Engelberg. Świetnie rozwijająca się szkoła bernardyńców w Warcie, po upadku powstania listopadowego, w 1832 r. została zdegradowana do rzędu elementarnych. Uczył w niej już tylko jeden zakonnik. Została zlikwidowana w roku 1836¹³.

W Warszawie-Czerniakowie publiczna szkoła elementarna powstała około 1850 r. Uczył w niej jeden bernaryn. Z jej działalnością łączy się akcja charytatywna, mająca na celu dożywianie uczniów (kwestowanie zakonników w mieście pozwalało zdobyć bułki dla biednych dzieci). Szkoła istniała do kasaty klasztoru w roku 1864¹⁴.

Zakonna prowincja litewska

Szkoła elementarna w Berezynie istniała już na początku XIX w. Bernardyni, troszcząc się o ubogą młodzież, uczyli ją i utrzymywali, nie pobierając za to żadnego wynagrodzenia¹⁵.

¹³ I.M. Rusecki, *Bernardyńskie szkolnictwo...*, op. cit., s. 99–109; idem, *Szkolnictwo bernardyńskie w prowincji wielkopolskiej*, op. cit., s. 348–351; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy* op. cit., s. 39; K. Grudziński, *Warta*, Kbp, s. 423; Z. Kazanowska, *Działalność społeczna bernardyńców w XVIII–XIX w.*, Kraków 1981, s. 13–18; K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, op. cit., s. 81–82; A. Dębowski, op. cit., s. 7; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny*, op. cit., s. 5–9; K. Katak, op. cit., s. 556; S. Chodyński, *Szkoła oo. Bernardynów w Warcie*, Włocławek 1910; APBK, rkp. W-10, Akta Prowincji Wielkopolskiej, s. 457; rkp. W-67, *Archivum conventus Varthensis [Warta] sub titulo Beatissimae Virginis Mariae Assumptae in archidioecesi Gnesnensi in palatinatu et districtu Sieradiensis, 1457–1870*, s. 63–64; rkp. XVI–9, *Liber scholasticus 1796. Erectio scholarum in conventu Varthensi patrum Bernardinorum, 1795–1832*, k. 1–84; rkp. XVI–10, *Księga cenzury uczniów Szkoły Podwydziałowej Wartyckiej Księży Bernardynów, 1818–1830*, s. 1–200.

¹⁴ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardyńców*, op. cit., s. 310; K. Grudziński, *Warszawa-Czerniaków*, Kbp, s. 412–413; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 83; A. Dębowski, op. cit., s. 11; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny*, s. 11; N. Golichowski, op. cit., s. 27; APBK, rkp. XV–1, *Archivium conventus Czerniakoviensis ordinis Minorum Observantium ad Sanctum Antonium Paduanum fundati, ab anno 1692 conscriptum, 1693–1859*, s. 154.

¹⁵ I. Borejko Chodźko, *Diecezja mińska około 1830 roku*, t. 2, *Struktury zakonne*, oprac. M. Radwan, Lublin 1998, s. 105; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 117; idem, *Berezyna*, Kbp, s. 22; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 87; A. Dębowski, op. cit., s. 21.

Tabela 2. Szkoły w zakonnej prowincji wielkopolskiej

Lp.	Miejscowość	Typ szkoły	Lata funkcjonowania	Liczba uczniów
1.	Koło	elementarna	XVIII–XIX w.	bd.
2.	Łowicz	elementarna	XVIII–1806	bd.
3.	Ostrołęka	elementarna, od 1791 podwydziałowa	1789–1819	150
4.	Przasnysz	elementarna, potem podwydziałowa, od 1819 znów elementarna	1790–XIX w.	250
5.	Skępe	elementarna, od 1812 podwydziałowa, od 1819 elementarna, potem podwydziałowa, od 1836 elementarna	1791–1864	300
6.	Strzegocin	elementarna	1790–?	40–50
7.	Warta	elementarna, od 1812 podwydziałowa, od 1819 elementarna	1790–1836	60–150
8.	Warszawa- -Czerniaków	elementarna	1850–1864	bd.

Źródło: opracowanie własne.

Szkoła w Bienicy pierwotnie funkcjonowała jako średnia. W roku 1782 została zakwalifikowana jako elementarna, jednak w następnych latach bernardyni powrócili do dawnego programu. W roku 1790 wizytację szkoły przeprowadził wizytator generalny ks. Jakub Jaksy. Na podstawie jego raportu wiadomo, że miała ona charakter szkoły średniej, choć liczyła zaledwie 15 uczniów. Uczyło w niej dwóch nauczycieli, a od 1806 r. tylko jeden. Została zamknięta w 1835 r. W Bienicy od 1799 r. bernardyni prowadzili również szkołę elementarną (w związku z objęciem parafii). Nauczał w niej kleryk. Funkcjonowała ona do roku 1864¹⁶.

Dwuklasowa szkoła elementarna w Budstawiu została założona z inicjatywy bernardynów w 1793 r. Zakonnicy utrzymywali ją własnym kosztem i przeznaczyli dla niej odpowiedni budynek. Uczyło w niej dwóch lub trzech zakonników. Byli to przeważnie klerycy. W 1819 r. uczyli klerycy Apolinary Gąsiorowski i Tytus Antoniewicz. Prefektem szkoły był lektor studium Tadeusz Wolski. W 1819 r. uczyło się tu 18 uczniów, a w roku 1828 – 25. Józef Twardowski, wizytując szkołę, polecił zrezygnować z nauczania języka łacińskiego, zalecał natomiast: naukę czytania i pisanie w językach polskim i rosyjskim,

¹⁶ I.M. Rusecki, *Bernardyńskie szkolnictwo średnie...*, op. cit., s. 300; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 115; idem, *Bienica*, Kbp, s. 23; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 85; A. Dębowski, op. cit., s. 15–17; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny*, op. cit., s. 13; K. Kantak, op. cit., s. 555; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne...*, op. cit., s. 201; S. Barącz, op. cit., s. 337.

arytmetykę, naukę chrześcijańską i obyczajową, geografę i zajęcia z ogrodnictwa. Szkoła przetrwała powstanie listopadowe. Ostatnia wiadomość o jej istnieniu pochodzi z roku 1842, kiedy to przeznaczono tam dwóch bernardynów na nauczycieli¹⁷.

Szkoła elementarna w Cytowianach powstała po 1802 r. Lekcje prowadzili bernardyni. Funkcjonowała jeszcze przez kolejnych dwadzieścia lat¹⁸.

Szkoła w Datnowie powstała w 1778 r. Początkowo była prowadzona przez bernardynów jako elementarna, jednoklasowa. Do 1791 r. kierował nią Józef Lenkiewicz, przyczyniając się do podniesienia jej poziomu. Z powodu dużego napływu uczniów zakonnicy wzniesli na ich potrzeby osobny, piętrowy budynek. W roku 1782 szkoła prowadziła dwie klasy. Po śmierci J. Lenkiewicza w 1791 r. kierownictwo przejął Celestyn Rymkiewicz. W roku 1795 miała już trzy klasy, w których uczyło się 180 uczniów. W 1797 r. została przemianowana na średnią, wydziałową¹⁹, o sześciu klasach. Bernardyni ją wówczas zreorganizowali, dostosowując do przepisów i ustaw Komisji Edukacji Narodowej. W roku 1800 w szkole uczyło trzech bernardynów wykształconych na Uniwersytecie Wileńskim. Dysponowała zasobną biblioteką i różnorodnymi przyrządami fizycznymi. Swój rozkwit przeżywała w latach 1814–1818. Jej prefektem był wówczas Hilary Szyłkewski. Liczba uczniów rosła; przykładowo w roku szkolnym 1813/14 uczyło się ich 191, w 1817/18 – 274, w 1820/21 – 280, 1821/22 – 284. W roku 1824 na łączną liczbę 193 uczniów 152 było pochodzenia szlacheckiego, natomiast 41 chłopskiego. Uczyło w niej ośmiu bernardynów (w 1822 r.: Wiktor Olszewski – arytmetyki, geografii, nauki moralnej i języka francuskiego, Klodoald Chilkiewicz – wymowy, poezji i języka rosyjskiego, Modest Gliński – matematyki, Rajmund Minejko, przełożony szkoły – fizyki, Brunon Kownacki – prawa i historii, Dydak Paździerski – języka niemieckiego). Od 1820 r. zaczęto ją określać mianem gimnazjum, a po czterech latach zdegradowano do czterech klas. W roku 1835 została przeniesiona do Kiejdan²⁰.

¹⁷ I. Rusecki, op. cit., s. 315; I. Borejko Chodźko, op. cit., s. 89–90; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 116; W. Murawiec, *Budstaw*, Kbp, s. 33; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 87–88; A. Dębowski, op. cit., s. 17; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny*, s. 15; M. Ambros, *Zarys statystyczny szkół wydziału wileńskiego*, „Ateneum Wileńskie” 1939, nr 14, z. 1, s. 224; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*, Wilno 1912, s. 307; Józefa Twardowskiego, *Wizyta jeneralna szkół i zakładów edukacyjnych w guberni mińskiej odbyta w roku 1819*, wyd. J. Twardowski, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” 1904, nr 10, s. 425–426, 498.

¹⁸ L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997, s. 233; I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów*, op. cit., s. 318; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 117; K. Grudziński, *Cytowiany*, Kbp, s. 43; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 87; A. Dębowski, *Szkolnictwo oo. Bernardynów, 1773–1892*, s. 19–21; M. Ambros, op. cit., s. 170–171.

¹⁹ Szkoły wydziałowe opisał A. Winiarz, op. cit., s. 265.

²⁰ L. Zasztowt, op. cit., s. 233, 374, 376, 381; I.M. Rusecki, *Bernardyńskie szkolnictwo...*, op. cit., s. 138; idem, *Bernardyńskie szkolnictwo średnie...*, op. cit., s. 289–294; D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2, Lublin 1991, s. 262; K. Grudziński, *Datnow*, Kbp, s. 46; E. Jabłońska-Deptuła, *Zakony franciszkańskie w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku (do 1830)*, w: *Z badań nad dziejami zakonów i stosunków wyznaniowych na ziemiach polskich*, red. E. Wiśniowski, Lublin 1984, s. 175–176; K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, op. cit., s. 84; A. Dębowski, op. cit., s. 13;

Na początku XIX w. istniała prywatna szkoła elementarna dla ubogiej młodzieży przy bernardyńskim klasztorze w Grodnie. Była jedną z sześciu tego rodzaju na terenie miasta. Liczba uczniów wynosiła w 1804 r. – 3, w 1805 r. – 3, zaś w 1810 r. – 9²¹.

Szkoła elementarna przy klasztorze bernardynów w Hłusku istniała już przed rokiem 1782. Początkowo uczył w niej człowiek świecki, niejaki Wołczek. Później nauczanie przejęli bernardyni. Wizytator szkolny Franciszek Bieńkowski w swoim sprawozdaniu z 1782 r. stwierdził, że bernardyni z niewiadomych przyczyn przestali uczyć. W dwa lata później, według wizytatora Władysława Tantkiewicza, wznowili swoją działalność edukacyjną. Następną wizytacja, przeprowadzona 19 lipca 1790 r. przez kanonika smoleńskiego ks. Jakuba Jakse, wykazała, że szkoła bernardyńska w Hłusku liczy 15 uczniów, którzy „uczą się czytać, pisać, początków arytmetyki i nauki chrześcijańskiej”. Poziom nauczania był zadowalający. Być może na taki stan rzeczy wpłynęły częste wizytacje władz oświatowych. Szkołę odwiedzał między innymi prorektor bobrujski Aleksander Sipajło. Szkoła nie istniała zbyt długo. Już w 1819 r. wizytator Józef Twardowski starał się o ponowne otwarcie szkoły parafialnej przy klasztorze bernardynów w Hłusku. Czy do jej otwarcia doszło, nie wiadomo. W 1830 r. Ignacy Borejko Chodźko nic o szkole nie wspomina²².

W wykazie szkół z 1804 r. pozostających pod opieką duchowieństwa na terenie diecezji wileńskiej znalazła się szkoła elementarna przy bernardyńskim klasztorze w Iwii. Należy przypuszczać, że została ona zlikwidowana po powstaniu listopadowym²³.

K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny*, op. cit., s. 13; K. Katak, op. cit., s. 555; Wołyniak (J.M. Giżycki), *Spis szkół średnich na Litwie i Rusi zniszczonych przez rząd rosyjski*, w: *Polska w kulturze powszechnej*, red. F. Koneczny, cz. 1, Kraków 1918, s. 413; Z. Gloger, *Obraz statystyczny szkół w guberniach zachodniopółnocnych cesarstwa w latach 1825–1826*, t. 4, Warszawa 1885, s. 359; *Dowód rocznego postępu... uczniów w Szkole Publicznej Datnowskiej... xx. Bernardynów... roku 1822, czerwca dnia 30, Wilno 1822*; *Dowód rocznego postępu... uczniów w Szkole Publicznej Datnowskiej... xx. Bernardynów... roku 1821, czerwca dnia 30, Wilno 1821*; *Dowód rocznego postępu... uczniów w Szkole Publicznej Datnowskiej... xx. Bernardynów... roku 1818, Wilno 1818*; *Dowód postępu rocznego... uczniów Szkoły Publicznej Datnowskiej... xx. Bernardynów... roku 1814, czerwca dnia 28, Wilno 1814*; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 6336, Wizytacje szkół guberni wileńskiej przez Karola Podczaszyńskiego w roku 1826, k. 11, 19v, 93–110; APBK, rkp. L-7, *Diarium actorum et scriptorum A.R.P. Eduardi Juszkiewicz [- -] ministri provincialis sub tertia omnium conventuum canonica, visitatione, anno 1809 mense Novembri compositum coeptumque scribi, 1809–1819*, s. 13; rkp. L-8, *Liber visitationum per A.R.P. Ministrum Provinciale[m] [Provinciae] Lithuanae ordinis Minorum Observantium absolvendarum [- -] ab anno 1798 mense Octobri, 1798–1843*, s. 23–24, 143.

²¹ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 316; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 117–118; A. Pabin, *Grodno*, KbP, s. 82; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 87; A. Dębowski, op. cit., s. 21; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie...*, op. cit., s. 300; idem, *Wiadomość o szkołach parafialnych w diecezji wileńskiej*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1908, nr 2, s. 48.

²² I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 317; I. Borejko Chodźko, op. cit., s. 103; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 115–116; K. Grudziński, *Hłusk*, Kbp, s. 90; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 86; A. Dębowski, op. cit., s. 19; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny*, s. 14; Józefa Twardowskiego, *Wizyta jeneralna szkół i zakładów edukacyjnych...*, op. cit., s. 482.

²³ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 321; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 117; K. Grudziński, *Iwie*, Kbp, s. 94; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 87; A. Dębowski,

W Kretyndze bernardyni prowadzili szkołę elementarną od 1802 r. Mieściła się w budynku szpitalnym, który tam utrzymywali, a w 1809 r. książę Płaton Zubow, właściciel Kretyngi, wystawił drewniany, piętrowy budynek przeznaczony na potrzeby szkoły na placu klasztornym. Istniały w niej dwie, a potem trzy klasy, dlatego niektórzy uważali ją za podwydziałową, była to jednak szkoła elementarna z poszerzonym nieco programem nauczania. Uczono między innymi języka żmudzkiego, którego podręcznik do gramatyki opracował bernardyn Szymon Gross. W szkole uczyło dwóch zakonników. Liczba uczniów wahała się od 100 do 200. W roku 1836 kierownictwo szkoły objęli ludzie świeccy²⁴.

W Łozowicy bernardyn uczył w szkole elementarnej w latach 1818–1821. O jej istnieniu dowiadujemy się również w związku z nominacją kapłana na nauczyciela przez prowincjała Franciszka Grzątkiewicza w roku 1828²⁵.

W Mińsku bernardyńska szkoła elementarna istniała przed rokiem 1819. Powstała na skutek usilnych zabiegów ze strony Piotra Ceysa, dyrektora szkół w guberni mińskiej. Postarał się on o dobre wyposażenie szkoły oraz mądrze wpływał na sposób jej prowadzenia. Był zwolennikiem metody Bella-Lancastra, czyli metody wzajemnego uczenia się, nie zdała ona jednak egzaminu i po kilku latach wrócono do tradycyjnych sposobów nauczania²⁶. Szkoła miała dwie klasy. Uczyło w niej dwóch zakonników. Często byli to klerycy. W roku 1819 liczba uczniów wynosiła 88. Szkoła uchodziła za wzorową. W ramach represji po powstaniu listopadowym została zlikwidowana²⁷.

W latach 1808–1811 działała szkoła parafialna przy klasztorze bernardynów w Mohylewie. Miała ona charakter prywatny. W 1808 r. uczyło się w niej 4 uczniów, w 1809 – 8. Jakże były późniejsze losy szkoły, nie wiadomo²⁸.

op. cit., s. 21; APBK, rkp. L–12, Akta Prowincji Litewskiej św. Kazimierza Zakonu Braci Mniejszych bernardynów, 1459–XIX w., s. 257–258.

²⁴ L. Zasztowt, op. cit., s. 233; I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów*, op. cit., s. 314–315; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 117; K. Grudziński, *Kretynga*, Kbp, s. 166; K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, op. cit., s. 85–86; A. Dębowski, op. cit., s. 15; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny...*, op. cit., s. 12; M. Wołoczewski, *Biskupstwo żmudzkie*, Kraków 1898, s. 149–150; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, t. 3, Warszawa 1846, s. 534.

²⁵ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 320; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 118; K. Grudziński, Łozowica, Kbp, s. 209; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 87; A. Dębowski, op. cit., s. 21.

²⁶ Szkoły systemu Lancastera przedstawił L. Zasztowt, op. cit., s. 324.

²⁷ Ibidem, s. 233, 399; I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 317; I. Borejko Chodźko, op. cit., s. 97; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 118; W. Murawiec, *Mińsk*, Kbp, s. 222–223; K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, op. cit., s. 86; A. Dębowski, op. cit., s. 5; A. Dębowski, op. cit., s. 17; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny...*, op. cit., s. 13; Józefa Twardowskiego, *Wizyta jeneralna szkół i zakładów edukacyjnych w guberni mińskiej odbyta w roku 1819*, s. 381–382, 481; S. Barącz, op. cit., s. 340.

²⁸ L. Zasztowt, op. cit., s. 233; I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 318; M. Ambros, op. cit., s. 224–225.

W Mścislawiu bernardyni objęli szkołę po jezuitach w 1820 roku²⁹. Była ona prowadzona na poziomie średnim (wydziałowa, powiatowa), trzyklasowa. W roku szkolnym 1822/23 liczba uczniów wynosiła 64. Prefektem był Ferdynand Pawłowski. Opracował on program nauczania. Uczyło sześciu zakonników. Zajęcia z nauki chrześcijańskiej prowadził Tomasz Dowiatt, z nauki moralnej, geografii, arytmetyki Marceli Pluszkiewicz, z moralności, historii i języka francuskiego Ferdynand Pawłowski, z matematyki i fizyki Julian Bieniaszewicz, z gramatyki języka polskiego, łacińskiego, rosyjskiego i niemieckiego Edward Kołakowski, gramatyki i języka łacińskiego Agapiusz Wojciechowicz. Szkoła istniała pod kierownictwem bernardynów jedynie do wybuchu powstania listopadowego. W ramach represji popowstaniowych klasztor uległ kasacji³⁰.

W Nieświeżu bernardyni prowadzili przez pewien czas po reformach Komisji Edukacji Narodowej szkołę elementarną (utrzymywali ją na polecenie ks. Józefa Kottenbringka). Zaczęli oni stopniowo podnosić poziom nauczania i reformować klasy na wzór szkół średnich, tworząc przez to konkurencję dla innych szkół podwydziałowych. Sprzeciwił się temu miejscowy proboszcz, który dzięki swoim wpływom doprowadził do odebrania zakonnikom prawa nauczania. Pod koniec XVIII w. szkołę przekazano w zarząd ludziom świeckim, przywracając jej pierwotny charakter elementarny. Jak podaje Ignacy Borejko Chodźko około 1830 r. posiadała gabinet fizyczny wyposażony w „jedenaście sztuk narzędzi”³¹.

²⁹ Na sejmiku w Mścislawiu w 1690 r. szlachta uchwaliła założenie w mieście domu misyjnego i szkoły. Podstarości mścislawski Józef Hołyński ofiarował jezuitom swój dworek. Zakonnicy odkupili z kolei od Stanisława Zuba dom na szkoły. W 1691 r. otworzyli w nim szkoły niższe. W latach następnych wzniesli nowy budynek z czterema salami i aulą. W latach 1708–1710 szkoły nie funkcjonowały z powodu wojen szwedzkich i epidemii. Jezuiti wznowili je dopiero w 1710 r., dodając wkrótce retorykę. Przejściowo wykładali filozofię dla słuchaczy świeckich (1729–1741), teologię moralną dla kleryków diecezjalnych (1736–1737), matematykę (1750–1751) i historię. W okresie białoruskim szkoły rozwijały się pomyślnie. Zakonnicy uczyli do retoryki włącznie oraz języków: francuskiego, niemieckiego i rosyjskiego, a w pewnych okresach matematyki, filozofii i architektury. W 1796 r. uczyło się 113 uczniów, w 1802 r. – 142, w 1805 r. – 150, w 1807 r. – 103. Szkoły pod opieką jezuitów funkcjonowały do 1820 r. – *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1996, s. 445; Archiwum Prowincji Małopolskiej TJ w Krakowie, rkps 1247, Załęski Stanisław SJ, Zbiór notatek i materiałów do historii domów jezuitkich (Mścislaw), XIX w., k. 880–886v.

³⁰ I.M. Rusecki, *Bernardyńskie szkolnictwo średnie...*, op. cit., s. 298–300; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 118; K. Grudziński, *Mścislaw*, Kbp, s. 228; W. Murawiec, *Pawłowski Ferdynand*, SPPF, s. 370–371; K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, op. cit., s. 85; A. Dębowski, op. cit., s. 15; E. Jabłońska-Deptuła, op. cit., s. 175–176; J.M. Giżycki, *Mścislaw*, PEK XXVII, s. 251; Wołyniak (J.M. Giżycki), *Spis szkół średnich na Litwie i Rusi...*, op. cit., s. 413; *Treść nauk na publiczny examen... w Szkole Powiatowej Mścislawskiej xx. Bernardynów... roku 1823*, Wilno 1823; APBK, rkp. L–8, *Liber visitationum per A.R.P. Ministrum Provinciae [Provinciae] Lithuanæ ordinis Minorum Observantium absolventarum*, s. 269, 275.

³¹ L. Zasztowt, op. cit., s. 233; I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów* op. cit., s. 318; I. Borejko Chodźko, op. cit., s. 92; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 116; W. Murawiec, *Nieśwież*, Kbp, s. 232; K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, op. cit., s. 87; A. Dębowski, op. cit., s. 19; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny...*, op. cit., s. 14; J. Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej*, Kraków 1973, s. 312; Józefa Twardowskiego, *Wizyta jeneralna szkół i zakładów edukacyjnych w guberni mińskiej odbyta w roku 1819*, s. 495.

Bernardyni prowadzili również szkołę w Oranach, choć w tej miejscowości nie mieli klasztoru. Szkoła na poziomie elementarnym powstała w 1778 r. z inicjatywy podskarbiny litewskiej Brzostowskiej. Fundatorka zapewniła egzystencję szkoły i powierzyła jej prowadzenie bernardynom. Nauczycielami było dwóch zakonników: kapłan i brat zakonny. W szkole kształciła się młodzież z ubogich rodzin szlacheckich. Uczyli się czytania, pisania, łaciny i arytmetyki, z pewnością podstawowych zasad wiary. Lekcje odbywały się przeważnie w okresie zimowym, wolnym od pracy na roli³².

W 1819 r. istniała szkoła elementarna przy bernardyńskim klasztorze w Pińsku. Przetrwiała prawdopodobnie do likwidacji klasztoru w roku 1832. Ignacy Borejko Chodźko w swojej relacji z 1829 r. nic o niej nie wspomina³³.

Szkoła elementarna w Słonimiu powstała w roku 1790, kiedy to bernardyni, na podstawie umowy z miejscowym proboszczem, przejęli kierownictwo dotychczasowej szkoły parafialnej. Zakonnicy założyli przy klasztorze bursę dla uczniów, których początkowo uczyło się 90. Zaangażowali do pomocy jednego człowieka świeckiego. Wizytator Antoni Obrąpalski w sprawozdaniu z 1791 r. chwalił szkołę, stwierdzając, że „uczono w niej czytać, pisać, katechizmu i arytmetyki dobrze i pożytecznie”³⁴.

Szkoła elementarna w Szumiaczu jest wspomniana w roku 1828 w nominacji bernardyńskiego prowincjała Franciszka Grzątkiewicza, który przysłał tu kapłana na nauczyciela³⁵.

Szkołę w Telszach bernardyni zorganizowali w 1797 r. Właściwie została ona przeniesiona z Kretynki do Telsz na mocy uchwały Komisji Edukacji Narodowej wydanej w Wilnie 4 października 1793 r. Była to trzyklasowa szkoła podwydziałowa założona przez biskupa Ignacego Massalskiego. Bernardyni wzniesli dla niej na placu klasztornym jednopiętrowy gmach szkolny. Pracownię fizyczną wyposażyli w konieczne przybory. Lekcje zaczęli prowadzić dopiero jesienią 1797 r. Pierwszym jej prefektem został bernardyn Franciszek Pikiell. Miał on do pomocy pięciu nauczycieli i katechetę. W następnym roku szkoła zmieniła status – odtąd była wydziałowa, powiatowa, o sześciu klasach. Uczyło w niej od sześciu do ośmiu bernardynów. W roku szkolnym 1797/98 zgłosiło się do niej 280 uczniów. Na koniec zajęć przyjechał do Telsz delegat Komisji Edukacji Publicznej z Wilna w celu przeprowadzenia egzaminu. Z pewnością wypadł on pomyślnie,

³² I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 319; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 118; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 88; A. Dębowski, op. cit., s. 19; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny...*, op. cit., s. 14; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne...*, op. cit., s. 218.

³³ I. Borejko Chodźko, op. cit., s. 107; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 118; W. Murawiec, *Pińsk*, Kbp, s. 255; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 87; A. Dębowski, op. cit., s. 21.

³⁴ L. Zasztowt, op. cit., s. 233; I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 320; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 116; K. Grudziński, *Słonim*, Kbp, s. 336; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 86–87; A. Dębowski, op. cit., s. 19; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny...*, op. cit., s. 15; M. Ambros, op. cit., s. 188–189; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne...*, op. cit., s. 223.

³⁵ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 319; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 118; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 87; A. Dębowski, op. cit., s. 21.

gdyż w niedługim czasie wspomniana komisja w piśmie z 16 sierpnia 1798 r. wyraziła uznanie dla kierownictwa szkoły. Chwaliła również nauczycieli za gorliwość i wyniki nauczania. W roku 1803, w związku z przekształceniem Szkoły Głównej w Uniwersytet w Wilnie i podporządkowaniem mu wszystkich szkół na Litwie, zmieniono również program nauczania w Telszach. Wprowadzono nowy przedmiot „dzieje narodowe”. Urząd prefekta pełnił wówczas Marcelin Gudelowicz. Miał do pomocy pięciu nauczycieli. W roku 1812 z powodu wojny bernardyni przerwali nauczanie. W budynku szkolnym powstał szpital wojskowy działający aż do października 1813 r. Następnie zakonnicy dokonali remontu sali już na początku listopada rozpoczęli zajęcia edukacyjne. W okresie największego rozkwitu uczyło się tu ponad 200 uczniów. Przykładowo w roku szkolnym 1816/17 uczyło się 210 chłopców, w 1818/19 – 223, w 1819/20 – 227, w 1820/21 – 265, w 1821/22 – 222, w 1822/23 – 242. W 1824 r. na ogólną liczbę 240 uczniów 215 pochodziło ze stanu szlacheckiego, 3 z mieszczańskigo i 31 z chłopskiego. W roku 1817 nauczycielami byli następujący bernardyni: Tymoteusz Węczenowicz – prefekt i nauczyciel prawa i historii, Gedeon Dementowicz – nauczyciel fizyki, Jakub Narkiewicz – nauczyciel literatury polskiej i łacińskiej, Kornel Jodziewicz – nauczyciel gramatyki polskiej i łacińskiej, historii Starego i Nowego Testamentu, nauki chrześcijańskiej, Linus Łabanowski – nauczyciel nauki moralnej, geografii, arytmetyki, języka niemieckiego, Dydak Paździerski – nauczyciel języka hebrajskiego. W 1820 r. szkoła została podniesiona do rangi gimnazjum. Jan Chodźko, wizytując szkołę w 1822 r., stwierdził, że pod względem czystości i karności była wprawdzie najlepsza na Żmudzi, jednak poziom nauczania nie był zadawalający. W roku 1825 decyzją władz oświatowych szkoła została zakwalifikowana na niższy poziom. Odtąd obejmowała cztery klasy (ponadto była jeszcze klasa wstępna, przygotowawcza). Oprócz gabinetu przyrodniczego i fizycznego posiadała ogród botaniczny, w którym uprawiano kwiaty i inne rośliny, w zależności od programu przewidzianego dla lekcji botaniki i ogrodnictwa. Pieczę nad ogrodem sprawowali uczniowie. W roku 1830, na usilne prośby obywateli powiatu telszewskiego, Uniwersytet Wileński zezwolił na przywrócenie statusu sześciolletniej szkoły powiatowej. Po powstaniu listopadowym powoli zaczęła ona tracić swój pierwotny charakter. Od 1833 r. bernardyni wprawdzie nadal uczyli, ale kierownictwo szkoły objął człowiek świecki, mianowany przez zaborcze władze. W roku 1843 na mocy ukazu carskiego dotychczasowa szkoła powiatowa została zmieniona na trzyklasową „szkołę szlachecką”. Od tego czasu nauczycielami były świeckie osoby, tylko jeden bernardyn prowadził lekcje religii. Kasata klasztoru nastąpiła w roku 1853³⁶.

³⁶ L. Zasztowt, op. cit., s. 374, 377, 388; I.M. Rusecki, *Bernardyńskie szkolnictwo elementarne i średnie*, op. cit., s. 130; idem, *Bernardyńskie szkolnictwo średnie...*, op. cit., s. 283–288; D. Beauvois, op. cit., t. 2, s. 262, 303, 306, 321; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, op. cit., s. 116; K. Grudziński, *Telsze*, Kbp, s. 380; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 84–85; A. Dębowski, op. cit., s. 13–15; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny...*, op. cit., s. 12; K. Kantak, op. cit., s. 555; Wołyniak (J.M. Giżycki), *Spis szkół średnich na Litwie i Rusi...*, op. cit., s. 413; M. Brenstein, *Szkoła oo. Bernardynów w Telszach, 1797–1868*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1900, nr 28, s. 913–924, 1022–1031; J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński, 1579–1831*,

Na terenie prowincji litewskiej bernardyni prowadzili prywatną szkołę elementarną w Traszkunach od 1696 r. Nauczali przede wszystkim młodzież pochodzenia szlacheckiego. W roku 1773 szkoła przybrała charakter publicznej. W 1777 r. miała 34 uczniów (z których 19 pochodziło ze stanu szlacheckiego, a 15 z mieszczaństwa i chłopstwa), a w 1789 r. – 50. W roku 1786 zakonnicy zaczęli rozszerzać jej program, a w roku 1797 została podniesiona do rangi wydziałowej o sześciu klasach (szkoła średnia wyższego typu). W 1803 r. liczba uczniów wzrosła do 210. W okresie największego rozwoju liczba uczniów wynosiła 500. Przykładowo: w roku szkolnym 1818/19 uczyło się w niej 504 uczniów, w 1820/21 – 471, w 1821/22 – 499. W 1824 r. na 471 uczniów 437 było pochodzenia szlacheckiego, 31 chłopskiego i 3 mieszczańskie. W szkole uczyło dziewięciu zakonników. W 1819 r. uczyli bernardyni: Władysław Zawadzki – nauki moralnej, religii, geografii i arytmetyki, Teodor Paszkiewicz – gramatyki, wymowy i poezji oraz języka niemieckiego, Wilhelm Juszkiewicz – gramatyki języka polskiego i łacińskiego, Bonawentura Baranowski – geometrii, architektury, algebry i logiki, Franciszek Łątkiewicz – fizyki, historii naturalnej i języka francuskiego, Klary Pszczółka – historii i prawa, Mateusz Kierbedź – języka rosyjskiego. W 1821 r. prefektem został Fortunat Czerniewski. Wówczas podniesiono szkołę do rangi gimnazjum. Ponadto zatrudniony lekarz prowadził wykłady z zakresu higieny. Specjalnością szkoły był prowadzony przez zakonników ogród botaniczny. Hodowali w nim różnego rodzaju rośliny egzotyczne. Autor *Catalogus plantarum in horto botanico Scholae Trascunensis multarum* Feliks Iwaszkiewicz, nauczyciel botaniki, historii naturalnej, chemii, mineralogii i fizyki, wykazał w 1822 r. aż 733 odmiany roślin. W roku 1824, po reorganizacji szkolnictwa, zmniejszono liczbę klas do czterech. W 1825 r. uczyło się już tylko 179 uczniów. W 1828 r. prefektem szkoły był Feliks Iwaszkiewicz, uczyło siedmiu nauczycieli. Dzięki staraniom bernardynów szkołę ponownie podniesiono do rangi gimnazjum 5 stycznia 1829 r. Zakonnicy utrzymywali je własnym kosztem. W okresie powstania listopadowego szkoła miała status czteroklasowej, a po nim – wydziałowej, powiatowej, którą zaczęto określać mianem gimnazjum. W roku 1834 decyzją władz zaborczych szkoła została zdegradowana do rzędu elementarnych. Uczyło w niej już tylko dwóch bernardynów. W takim charakterze przetrwała do roku 1840, kiedy przeniesiono ją do Poniewieża. Oprócz niej

Kraków 1893, s. 262; Wołyniak (J.M. Giżycki), *Luźne kartki z przeszłości Telsz.*, „Przegląd Powszechny” 1893, nr 37, s. 83–85, 90; *Treść nauk... Szkół na stopniu gimnazyjnym Telszewskich... xx. Bernardynów... 1823 roku*, Wilno 1823; *Treść nauk... Szkół na stopniu gimnazjum Telszewskich... xx. Bernardynów... 1821 roku*, Wilno 1821; *Treść nauk... Szkół na stopniu gimnazyjnym Telszewskich... xx. Bernardynów... 1820 roku*, Wilno 1820; *Dowód rocznego postępu... uczniów w Szkole Publicznej Powiatowej Telszewskiej... xx. Bernardynów... roku 1819, czerwca dnia 28*, Wilno 1819; *Dowód rocznego postępu... uczniów w Szkole Publicznej Powiatowej Telszewskiej... xx. Bernardynów... roku 1817, czerwca 28 dnia*, Wilno 1817; Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkp. nr 1742, *Raport szczegółowy odbytej wizyty jeneralnej zakładów naukowych w guberni litewsko-wileńskiej w r. 1822 przez Jana Chodźkę, wizytatora*, s. 253–308, 319–321; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 6336, *Wizytacje szkół guberni wileńskiej przez Karola Podczaszyńskiego w roku 1826*, k. 11, 19v–20, 253–266; APBK, rkp. L–7, *Diarium actorum et scriptorum A.R.P. Eduardi Juszkiewicz*, s. 188; rkp. L–8, *Liber visitationum per A.R.P. Ministrum Provincialem [Provinciae] Lithuaniae ordinis Minorum Observantium absolvendarum*, s. 9.

prowadzili bernardyni w Traszkunach szkołę elementarną. Przygotowywała ona uczniów do szkoły średniej³⁷.

Bernardyni prowadzili szkołę elementarną w Trokach już w 1804 r. Uczył w niej jeden zakonnik. Uczęszczało do niej w latach 1805–1806 – 3 uczniów, w 1822 i 1823 r. – 7. W roku 1840 już jej nie było³⁸.

Szkoła elementarna w Wielonie powstała na początku XIX w. Inicjatywa jej założenia wyszła od prowincjała bernardynów Antoniego Monkiewicza. Nakazał on również, by gwardian klasztoru postarał się o odpowiednie miejsce i dobrego nauczyciela. Pierwsza wiadomość źródłowa na temat jej działalności pochodzi z 1806 r. Uczyło się w niej niewielu uczniów. Zajęcia prowadził jeden nauczyciel. Funkcjonowała około dwudziestu lat³⁹.

W latach 1798–1830 bernardyni wileńscy utrzymywali na własny koszt dwuklasową szkołę elementarną. Uczęszczało do niej około 80–90 uczniów. Nauczali tu klerycy⁴⁰.

W Wołożynie bernardyni prowadzili szkołę elementarną przed 1777 r. Według relacji wizytatora z roku 1790, miała uczniów zaledwie dziesięciu, którzy – podobnie jak gdzie indziej – uczyli się czytania, pisania, początków arytmetyki i nauki chrześcijańskiej.

³⁷ L. Zasztowt, op. cit., s. 233, 374, 377, 388; I.M. Rusecki, *Bernardyńskie szkolnictwo elementarne i średnie*, s. 146; ibidem, *Bernardyńskie szkolnictwo średnie w prowincji litewskiej w latach niewoli narodowej*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2011, nr 20, s. 294–298; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 39, 114–115; D. Beauvois, op. cit., s. 262, 321; K. Grudziński, *Traszkuny*, Kbp, s. 387; W. Murawiec, *Iwaszkiewicz Feliks*, SPPF, s. 180–181; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 83–84; A. Dębowski, op. cit., s. 13; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny*, s. 13; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne...*, op. cit., s. 225–226; N. Golichowski, *Przed nową epoką...*, op. cit., s. 128; Wołyniak (J.M. Giżycki), *Spis szkół średnich na Litwie i Rusi...*, op. cit., s. 413; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie...*, op. cit., s. 294; Z. Gloger, op. cit., s. 357; S. Barącz, op. cit., s. 348; *Treść nauk na publiczny examen dawanych w Szkole Publicznej Traszkuńskiej xx. Bernardynów... roku 1822*, Wilno 1822; *Wykład materyi na publiczny examen nauk dawanych w Szkole Traszkuńskiej xx. Bernardynów roku 1821, dnia 28 czerwca*, Wilno 1821; *Treść nauk na roczny examen w Szkole Publicznej Traszkuńskiej przez xx. Bernardynów utrzymany... roku 1819, czerwca dnia 28*, Wilno 1819; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 6336, Wizytacje szkół guberni wileńskiej przez Karola Podczaszyńskiego w roku 1826, k. 11, 20, 267–282; APBK, rkp. L-8, *Liber visitationum per A.R.P. Ministrum Provincialem [Provinciae] Lithuaniae ordinis Minorum Observantium absolvendarum*, s. 12.

³⁸ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 320; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 117; W. Murawiec, *Troki*, Kbp, s. 390; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 86; A. Dębowski, op. cit., s. 19; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie...*, op. cit., s. 297; idem, *Wiadomość o szkołach parafialnych...*, op. cit., s. 45.

³⁹ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 320; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 118; K. Grudziński, *Wielona*, Kbp, s. 431; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 87; A. Dębowski, op. cit., s. 21; M. Ambros, op. cit., s. 220–221.

⁴⁰ L. Zasztowt, op. cit., s. 233, 389; I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 320–321; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 117; K. Grudziński, *Wilno*, Kbp, s. 438; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 86; A. Dębowski, op. cit., s. 17; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny...*, op. cit., s. 15; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie...*, op. cit., s. 287; S. Barącz, op. cit., s. 350; APBK, rkp. S-wi-6, *Incipit historia domus conventus regii custodialis Vlnensis sub regimine A.R.P. Optati Godebski [- -] custodis conventus Vlnensis [- -] anno 1805, die 1 Januarii, liber quartus*, 1805–1814, s. 129, 155, 197, 244, 253.

Tabela 3. Szkoły w zakonnej prowincji litewskiej

Lp.	Miejscowość	Typ szkoły	Lata funkcjonowania	Liczba uczniów
1.	Berezyna	elementarna	XIX w.	bd.
2.	Bienica	średnia, od 1782 elementarna, potem znów średnia	XVIII–1835	15
3.	Budslaw	elementarna	1793–1842?	18–25
4.	Cytowiany	elementarna	1802–1822	bd.
5.	Datnów	elementarna, od 1797 średnia	1778–1835	180–284
6.	Grodno	elementarna	XIX w.	3–9
7.	Hłusk	elementarna	1782–1819	15
8.	Iwie	elementarna	1804–1832	?
9.	Kretynga	elementarna	1802–1836	100–200
10.	Łozowica	elementarna	1818–1828	bd.
11.	Mińsk	elementarna	1819–1832	88
12.	Mohylew	elementarna	1808–1811?	4–8
13.	Mścislaw	średnia	1820–1832	64
14.	Nieśwież	elementarna	XVIII–XIX w.	bd.
15.	Orany	elementarna	1778–?	bd.
16.	Pińsk	elementarna	1819–1832	bd.
17.	Słonim	elementarna	1790–?	90
18.	Szumiacz	elementarna	1828	bd.
19.	Telsze	elementarna, od 1798 podwydziałowa	1797–1835	210–280
20.	Traszkuny	elementarna, od 1797 wydziałowa, od 1821 gimnazjum, od 1834 elementarna	1696–1840	34–504
21.	Troki	elementarna	1804–1840	3–7
22.	Wielona	elementarna	XIX w. (funkcjonowała 20 lat)	kilku
23.	Wilno	elementarna	1798–1830	80–90
24.	Wołożyn	elementarna	1777–1836	10–50

Źródło: opracowanie własne.

W latach dwudziestych XIX w. liczba uczniów wzrosła do 50. Uczyli w niej prawdopodobnie klerycy. Szkoła przetrwała pod kierownictwem bernardynów do roku 1836⁴¹.

⁴¹ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 319; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 115; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 86; A. Dębowski, op. cit., s. 17; K. Grudziński,

Zakonna prowincja ruska, tzw. zakordonowa

O szkołach prowadzonych przez bernardynów na terenie prowincji ruskiej (zakordonowej), która połączyła się w 1816 r. z prowincją litewską, posiadamy niewiele wiadomości.

W spisie szkół z 1804 r. figuruje szkoła elementarna prowadzona przez bernardynów w Brześciu nad Bugiem. Likwidacja szkoły nastąpiła w roku 1830, gdy w związku z budową fortecy rozebrano klasztor⁴².

Szkołę elementarną w Cudnowie bernardyni prowadzili od 1800 r. Archidiacon łucki Umiewski, wizytujący klasztor w roku 1800 z polecenia biskupa Kaspra Cieciszowskiego, w protokole powizytacyjnym radził, by przyuczać edukujących się w klasztorze chłopców do uprawy drzew morwowych i hodowli jedwabników. Szkoła została wspomniana również w spisie szkół z 1803 r. Uczył w niej jeden zakonnik. Uczniów w 1811 r. było 16, a w następnym 6⁴³.

Szkoła bernardynów w Dubnie w 1788 r. przeżywała kryzys i nie wiadomo, czy była później prowadzona przez zakonników. Po rocznym zamknięciu otworzono ją powtórnie. Wiadomo, że istniała w 1803 r. Uczył w niej jeden zakonnik. W roku 1805 chodziło do niej 15 chłopców⁴⁴.

W Janowie koło Winnicy już po pierwszym rozbiórce Polski w 1772 r. bernardyni otworzyli szkołę elementarną w związku z reorganizacją szkolnictwa w zaborze rosyjskim, dokonaną przez Adama Czartoryskiego i Tadeusza Czackiego. Następnie przez krótki czas funkcjonowała jako podwydziałowa, o trzech klasach. Potem ponownie wróciła do rangi elementarnej. Uczył w niej jeden bernardyn. W 1820 r. były przy niej prowadzone obserwacje meteorologiczne. W roku 1828 uczyło się w niej 15 chłopców⁴⁵.

Bernardyni w służbie Ojczyzny..., op. cit., s. 15; M. Ambros, op. cit., s. 168; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne...*, op. cit., s. 228; S. Barącz, op. cit., s. 352.

⁴² I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 323; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 119; W. Murawiec, *Brześć*, Kbp, s. 28; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 89; A. Dębowski, op. cit., s. 21; J. Kurczewski, *Wiadomość o szkołach parafialnych...*, op. cit., s. 61.

⁴³ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 323; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 119; idem, *Cudnow*, Kbp, s. 41; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 89; A. Dębowski, op. cit., s. 23; M. Ambros, op. cit., s. 208–209.

⁴⁴ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 322; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 119; idem, *Dubno*, Kbp, s. 52; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 89; A. Dębowski, op. cit., s. 25; M. Ambros, op. cit., s. 198–199; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie*, s. 46, 55.

⁴⁵ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 321; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 39, 118; idem, *Janów*, Kbp, s. 96; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 88–89; A. Dębowski, op. cit., s. 5, 23; K. Kantak, op. cit., s. 555; W. Smoleński, op. cit., s. 172; „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskonaleniu jej Służącymi” 1820, nr 1, s. 493–494, 602–607.

Szkoła bernardyńska w Janówce istniała już w 1803 r. Powstała prawdopodobnie około roku 1800⁴⁶.

Szkoła bernardyńska w Jarmolińcach powstała około 1803 r. Była dobrze prowadzona. Uczył w niej jeden zakonnik. W roku 1824 uczęszczało do niej 34 uczniów⁴⁷.

Szkoła bernardyńska w Kustyniu powstała około 1800 r. Lekcje prowadził w niej jeden zakonnik. Archidiakon łucki Umiewski, wizytujący klasztor w 1800 r. z ramienia biskupa Kaspra Cieciszowskiego, pisał: „Miałem ukontentowanie widzieć w tym klasztorze edukującą się młodzież, uczącą się pod okiem przełożonego i troskliwego nauczyciela [bernardyna]”⁴⁸.

W Łucku w szkole bernardyńskiej uczono chłopców czytania i pisania w 1818 r. Funkcjonowała jeszcze w roku 1829, kiedy to prefektem szkoły został Stefan Zawłoka⁴⁹.

Szkoła elementarna w Warkowiczach powstała około 1803 r. Uczył w niej jeden bernardyn⁵⁰.

W roku 1803, prawdopodobnie z inicjatywy Tadeusza Czackiego, powstała szkoła elementarna przy klasztorze bernardyńskim w Zasławiu. W 1808 r. uczęszczało do niej 19 chłopców. Lekcje prowadził jeden zakonnik⁵¹.

Szkoła elementarna w Żytomierzu powstała na mocy uchwały władz diecezjalnych w Łucku 20 października 1803 r. Miała na celu przygotowywać młodzież do szkoły powiatowej. W 1807 r. uczęszczało do niej 12 chłopców, w 1809 r. – 18, w 1810 r. – 18, w 1811 r. – 17, w 1812 r. – 4, w 1813 r. – 13, w 1814 r. – 27, w 1815 r. – 26. Szkołę zamknięto na polecenie prowincjała w roku 1831⁵².

⁴⁶ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 323; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 119; idem, *Janówka*, Kbp, s. 97; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 89; A. Dębowski, op. cit., s. 25; M. Ambros, op. cit., s. 208–209.

⁴⁷ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 322; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 119; idem, *Jarmolińce*, Kbp, s. 98; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 89; A. Dębowski, op. cit., s. 23; M. Ambros, op. cit., s. 212–213; K. Kantak, op. cit., s. 555.

⁴⁸ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 323; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 118; idem, *Kustynia*, Kbp, s. 171; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 89; A. Dębowski, op. cit., s. 25.

⁴⁹ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 322; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 119; idem, *Łuck*, Kbp, s. 212; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 89; A. Dębowski, op. cit., s. 25.

⁵⁰ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 119; idem, *Warkowicze*, Kbp, s. 398; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 89; A. Dębowski, op. cit., s. 25.

⁵¹ L. Zasztowt, op. cit., s. 233, 412; I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 322; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 118–119; idem, *Zasław*, Kbp, s. 453; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 89; A. Dębowski, op. cit., s. 23; K. Kantak, op. cit., s. 555.

⁵² I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 322; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., s. 119; idem, *Żytomierz*, Kbp, s. 465; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 89; A. Dębowski, op. cit., s. 23; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny...*, op. cit., s. 18; M. Ambros, op. cit., s. 208–209; S. Barącz, op. cit., s. 385.

Tabela 4. Szkoły w zakonnej prowincji ruskiej, tzw. zakordonowej

Lp.	Miejscowość	Typ szkoły	Lata funkcjonowania	Liczba uczniów
1.	Brześć n. Bugiem	elementarna	1804–1830?	bd.
2.	Cudnów	elementarna	1800–?	6–16
3.	Dubno	elementarna	? –1788 1790–1805?	15
4.	Janów	elementarna, potem podwydziałowa, i znów elementarna	1772–1828?	15
5.	Janówka	elementarna	1800–?	bd.
6.	Jarmolińce	elementarna	1803–?	34
7.	Kustyń	elementarna	1800–?	bd.
8.	Łuck	elementarna	1818?–1829?	bd.
9.	Warkowicze	elementarna	1803–?	bd.
10.	Zasław	elementarna	1803–?	19
11.	Żytomierz	elementarna	1803–1831	4–27

Źródło: opracowanie własne.

Zakonna prowincja galicyjska

Szkołę elementarną w Gwoźdźcu bernardyni założyli w 1784 r. Prawdopodobnie prowadzili ją wzorowo, skoro w roku 1801 i 1808 powiatowe władze szkolne w Zaleszczykach wydały dla nich dekret pochwały i uznania. Liczba uczniów wahała się od 100 do 200. Zakonnicy prowadzili szkołę do roku 1890, choć Augustyn Chadam twierdził, że do 1885⁵³.

Na terenie prowincji galicyjskiej bernardyni prowadzili drugą szkołę w Zbarażu. Dla niej w 1777 r. zbudowali osobny budynek na cmentarzu kościelnym, a podręczniki sprowadzali aż z Warszawy. W roku 1780 miała charakter szkoły średniej, ale zakonnicy prowadzili ją według dawnego programu. Język łaciński był przedmiotem głównym. Funkcjonowała zaledwie cztery lata, do 1784 r. W roku 1789 wznowiono naukę w szkole, która nosiła już nazwę gimnazjum, na wzór innych tego rodzaju szkół w Austrii. Prawdopodobnie i program nauczania został w niej dostosowany do przyjętego w kraju. Bernardyni kierowali gimnazjum i wykładali w nim do roku 1805, kiedy to zostało przejęte przez władze państwowe i obsadzone świeckim personelem. Bernardyn prowadził

⁵³ I. Rusecki, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 311; A. Chadam, *Gwoździec*, Kbp, s. 87; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 90; A. Dębowski, op. cit., s. 5; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny...*, op. cit., s. 17; N. Golichowski, *Przed nową epoką...*, op. cit., s. 37.

jedynie lekcje religii. Zakonnicy ograniczyli się odtąd do prowadzenia czteroklasowej szkoły elementarnej, którą od 1816 r. nazywano szkołą główną wzorową. Kierował nią bernardyn Izidor Chmura. W drugiej połowie XIX w. (szczególnie od 1874 r.) władze państwowe mnożyły trudności w jej prowadzeniu. W związku z tym w 1892 r. zakonnicy zrezygnowali z jej utrzymywania. W tym samym roku przejęła ją Krajowa Rada Szkolna Galicji, wnosząc własny budynek i organizując ją według obowiązujących przepisów państwowych⁵⁴.

Tabela 5. Szkoły w zakonnej prowincji galicyjskiej

Lp.	Miejscowość	Typ szkoły	Lata funkcjonowania	Liczba uczniów
1.	Gwoździec	elementarna	1784–1890	100–200
2.	Zbaraż	elementarna, od 1780 średnia, od 1789 gimnazjum od 1805 elementarna	1777–1784 1789–1892	bd.

Źródło: opracowanie własne.

Bernardyni prowadzili zatem 46 szkół. Jak widać z podanego wyżej wykazu, najwięcej prowadziły ich klasztory w prowincji litewskiej. Pomyślny rozwój szkolnictwa bernardyńskiego na tym terenie przypisać należy nie tylko zrozumieniu przez bernardynów potrzeby szerzenia oświaty, ale względnej wolności politycznej, którą po rozbiorach cieszyła się Litwa. Dzięki temu działalność oświatowa pod kierownictwem kuratora okręgu wileńskiego Adama Czartoryskiego i pod opieką uniwersytetu w Wilnie mogła się swobodnie rozwijać. Dopiero represje stosowane przez Mikołaja Nowosilcowa, który w 1823 r. zajął miejsce A. Czartoryskiego, a wreszcie tragiczny koniec powstania listopadowego, zniweczyły wspaniale rozwijającą się bernardyńską akcję oświatową.

Pomyślny był rozwój szkolnictwa na Podolu i Wołyniu dzięki działalności Tadeusza Czackiego. W Królestwie Polskim, pomimo wrogiego nastawienia do zakonów, bernardyni zdołali prowadzić kilka szkół. Najgorzej było w zaborze austriackim, w Galicji, która nie doznała dobroczynnego wpływu Komisji Edukacji Narodowej. Szkoły

⁵⁴ I.M. Rusecki, *Bernardyńskie szkolnictwo elementarne i średnie*, op. cit., s. 119–123; idem, *Szkolnictwo elementarne bernardynów...*, op. cit., s. 311; A. Chadam, *Zbaraż*, Kbp, s. 457, 459; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 89–90; A. Dębowski, op. cit., s. 5; K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny...*, op. cit., s. 16; K. Kantak, op. cit., s. 512; APBK rkp. XXV-a-1, *Archivum conventus Zbaraziensis ad S. Antonium Paduanum ordinis Minorum S.P. Francisci Regularis Observantiae ex archivo provinciae et antiquo conventus istius collectum a.D. 1756, 1636–1942*, s. 235.

bernardyńskie na Litwie, podobnie jak na terenie prowincji ruskiej (zakordonowej), w większości przetrwały powstanie listopadowe, chociaż późniejsze skrępowanie wolności politycznej odbiło się ujemnie na poziomie nauczania. Kasaty klasztorów ostatecznie zniweczyły działalność oświatową bernardynów na terenie wymienionych pięciu prowincji. Większość szkół została zamknięta wraz z kasatą klasztorów⁵⁵. Rodzi się zatem pytanie, na ile działalność oświatowa bernardynów była związana z działalnością Komisji Edukacji Narodowej, która po skasowaniu jezuitów angażowała na miarę możliwości inne zakony do pracy oświatowej, na ile wynikało to z koncepcji zaborców, którzy w ten sposób pojmowali w duchu Oświecenia „użyteczność” zakonów, a może ze strony zakonu była to świadoma próba wykazania wobec zaborców takiej „użyteczności”? Według autora niniejszego opracowania, bernardyni przez działalność oświatową nie tyle chronili swoje klasztory przed kasatą, do czego zresztą i tak doszło, ale odpowiedzieli na „potrzebę czasu”.

Nasuwa się również pytanie o poziom intelektualny szkół bernardyńskich i realizację programu szkolnictwa zreformowanego w drugiej połowie XVIII w. Z pewnością nie osiągały takich wyników nauczania jak szkoły prowadzone np. przez pijarów – jedynie o niektórych szkołach bernardyńskich można powiedzieć, że w pewnych okresach były wzorowo prowadzonymi zakładami naukowymi. Dotyczy to zwłaszcza szkół średnich, znajdujących się na terenie prowincji litewskiej. W zakresie treści nauczania pod koniec XVIII w. bernardyni prowadzili szkoły według dawnych programów. Główny nacisk kładli na naukę języka łacińskiego i jego wymowę. Z początkiem nowego wieku zaczęli ulegać wpływowi nowoczesnych prądów oświatowych, dostosowując stopniowo programy szkolne do wymagań stawianych przez Komisję Edukacji Narodowej. Niewątpliwie przyczyniły się do tego częste wizytacje władz szkolnych oraz ogólne zrozumienie dla wprowadzanych reform. Przykładem może być szkoła w Warcie, w szybkim tempie przekształcająca się w nowoczesną. W 1810 r. podczas prowincjalnej kongregacji międzykapitulnej w Warcie, na wniosek byłego prowincjała Franciszka Szumowskiego, bernardyni podjęli uchwałę, by kosztem zmniejszenia liczby godzin przeznaczonych na retorykę wprowadzić nauki matematyczne: arytmetykę, algebrę, geometrię i astronomię. Od kiedy szkoła warska została podniesiona do rzędu podwydziałowych, jej reforma postępowała w szybkim tempie. Bernardyni porzucili dawny podział na proformę, infimę, gramatykę, syntaktykę, poetykę i retorykę, a przyjęli trzy klasy. Każda klasa miała kurs dwuletni. Oprócz wykładanych dawniej języków: łacińskiego, niemieckiego i francuskiego, wprowadzili naukę języka polskiego, który stał się równocześnie językiem wykładowym. Język łaciński, zachowując swoje uprzywilejowane stanowisko, stał się jednym z przedmiotów. Dochodzą do tego nieznane w dawnym systemie szkolnym przedmioty: historia, geografia, fizyka oraz nauki przyrodnicze. Należy przypuszczać, że na wzór szkoły w Warcie bernardyni

⁵⁵ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy...*, op. cit., t. 3, s. 114; K. Grudziński, A. Dębowski, op. cit., s. 88; K. Kantak, op. cit., s. 555.

wprowadzili reformę także w innych prowadzonych przez siebie szkołach, zwłaszcza średnich. Kapituły bernardyńskie układały dwukrotnie szczegółowe instrukcje dla nauczycieli zakonnych, w 1793 r. w 21 punktach i w 1810 r. w 13 punktach⁵⁶.

Nie ulega wątpliwości, że w szkolnictwie bernardyńskim były też i mankamenty. Brakowało w tym czasie instytutów pedagogicznych, gdzie mogliby się kształcić przyszli nauczyciele i wychowawcy. Zakonnicy, oderwani od pracy duszpasterskiej, musieli nieraz poprzez wieloletnią praktykę zdobywać odpowiednią wiedzę i doświadczenie pedagogiczne. Spotykała ich nieraz krytyka, że „mają niepokromioną chęć uczenia tego, czego sami nie umieją”. W czasie wizytacji (jak chociażby w Ostrołęce w 1793 r.) okazywało się, że ani nauczanie, ani podręczniki nie odpowiadają wymogom Komisji Edukacji Narodowej. Bernardyni próbowali zdobywać przygotowanie do zawodu nauczyciela, uczęszczając chociażby na kursy czy egzaminy na uniwersytecie w Wilnie⁵⁷. Szkoły bernardyńskie mogą się poszczycić wielu wybitnymi wychowankami⁵⁸.

Podsumowując, należy stwierdzić, że chociaż bernardyńskie szkoły z różnych przyczyn nie reprezentowały wysokiego poziomu intelektualnego, to w okresie, kiedy władze oświatowe nie dysponowały odpowiednią kadrą świeckich nauczycieli, dobrze spełniły one zadanie kształcenia młodzieży.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie

- rkp. W–10, Akta Prowincji Wielkopolskiej Matki Bożej Anielskiej Zakonu Braci Mniejszych Bernardynów, 1626–1863.
- rkp. W–55, *Archivum conventus Ostrolecensis* [Ostrołęka] *ad S. Antonium Paduanum ordinis Fratrum Minorum de Observantia S.P. nostri Francisci continens fundationem eiusdem conventus*, 1664–1754.
- rkp. W–59, *Chronologia seu archivum conventus Prasnensis* [Przasnysz] *ad S. Jacobum Majorem Apostolum*, 1588, 1637–1794.
- rkp. W–67, *Archivum conventus Varthensis* [Warta] *sub titulo Beatissimae Virginis Mariae Assumptae in archidioecesi Gnesnensi in palatinatu et districtu Sieradiensis*, 1457–1870.
- rkp. L–3, *Acta definitorii Provinciae Lithuanae S. Casimiri ordinis Minorum S.P. Francisci Observantium ab anno Domini 1760 exclusive*, 1761–1802, s. 641–643; rkp. L–4, *Acta [- -] definitorii*

⁵⁶ APBK, rkp. L–3, *Acta definitorii Provinciae Lithuanae S. Casimiri ordinis Minorum S.P. Francisci Observantium ab anno Domini 1760 exclusive*, 1761–1802, s. 641–643; rkp. L–4, *Acta [- -] definitorii Provinciae Lithuanae S. Casimiri ordinis Minorum S.P. Francisci Observantium ab anno 1804 mense Augusto 1 die*, 1804–1842, s. 107–108.

⁵⁷ APBK, rkp. L–7, *Diarium actorum et scriptorum A.R.P. Eduardi Juszkiewicz*, s. 19.

⁵⁸ A. Dębowski, op. cit., s. 27–31.

- rii Provinciae Lithuaniae S. Casimiri ordinis Minorum S.P. Francisci Observantium ab anno 1804 mense Augusto 1 die, 1804–1842.*
- rkp. L–7, *Diarium actorum et scriptorum A.R.P. Eduardi Juszkiewicz [- -] ministri provincialis sub tertia omnium conventuum canonica, visitatione, anno 1809 mense Novembri compositum coeptumque scribi, 1809–1819.*
- rkp. L–8, *Liber visitationum per A.R.P. Ministrum Provinciale[m] [Provinciae] Lithuaniae ordinis Minorum Observantium absolvendarum [- -] ab anno 1798 mense Octobri, 1798–1843.*
- rkp. L–12, Akta Prowincji Litewskiej św. Kazimierza Zakonu Braci Mniejszych bernardynów, 1459–XIX w.
- rkp. XIII–1, *Archivum conventus Skępensis ab anno 1724 juxta dispositionem [- -] diffinitorii ex capitulo Cosminensi anno 1791 celebrato emanatam recenter conscriptum, 1724–1792.*
- rkp. XV–1, *Archivum conventus Czerniakoviensis ordinis Minorum Observantium ad Sanctum Antonium Paduanum fundati, ab anno 1692 conscriptum, 1693–1859.*
- rkp. XVI–9, *Liber scholasticus 1796. Erectio scholarum in conventu Varthensi patrum Bernardinorum, 1795–1832.*
- rkp. XVI–10, *Księga cenzury uczniów Szkoły Podwydziałowej Wartskiej Księży Bernardynów, 1818–1830.*
- rkp. XXV–a–1, *Archivum conventus Zbaraziensis ad S. Antonium Paduanum ordinis Minorum S.P. Francisci Regularis Observantiae ex archivo provinciae et antiquo conventus istius collectum a.D. 1756, 1636–1942.*
- rkp. S–wi–6, *Incipit historia domus conventus regii custodialis Vlnensis sub regimine A.R.P. Optati Godebski [- -] custodis conventus Vlnensis [- -] anno 1805, die 1 Januarii, liber quartus, 1805–1814, s. 129, 155, 197, 244, 253.*

Archiwum Prowincji Małopolskiej TJ w Krakowie

- rkps 1247, Załęski Stanisław SJ, Zbiór notatek i materiałów do historii domów jezuickich (Mściśław), XIX w.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

- rkps 6336, Wizytacje szkół guberni wileńskiej przez Karola Podczaszyńskiego w roku 1826.

Biblioteka Narodowa w Warszawie

- rkp. nr 1742, *Raport szczegółowy odbytej wizyty jeneralnej zakładów naukowych w guberni litewsko-wileńskiej w r. 1822 przez Jana Chodźkę, wizytatora.*

Źródła drukowane

- „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskonaleniu jej Służącymi” 1820, nr 1, s. 493–494, 602–607.
- Barącz S., *Pamiętnik Zakonu WW. OO. Bernardynów w Polsce*, Lwów 1874.
- Dowód postępu rocznego... uczniów Szkoły Publicznej Datnowskiej... xx. Bernardynów... roku 1814, czerwca dnia 28, Wilno 1814.*
- Dowód rocznego postępu... uczniów w Szkole Publicznej Datnowskiej... xx. Bernardynów... roku 1822, czerwca dnia 30, Wilno 1822.*

- Dowód rocznego postępu... uczniów w Szkole Publicznej Datnowskiej... xx. Bernardynów... roku 1821, czerwca dnia 30, Wilno 1821.*
- Dowód rocznego postępu... uczniów w Szkole Publicznej Datnowskiej... xx. Bernardynów... roku 1818, Wilno 1818.*
- Dowód rocznego postępu... uczniów w Szkole Publicznej Powiatowej Telszewskiej... xx. Bernardynów... roku 1819, czerwca dnia 28, Wilno 1819.*
- Dowód rocznego postępu... uczniów w Szkole Publicznej Powiatowej Telszewskiej... xx. Bernardynów... roku 1817, czerwca 28 dnia, Wilno 1817.*
- Gloger Z., *Obraz statystyczny szkół w guberniach zachodnio-południowych cesarstwa w latach 1825–1826*, t. 4, Warszawa 1885.
- Józefa Twardowskiego, *Wizyta jeneralna szkół i zakładów edukacyjnych w guberni mińskiej odbyta w roku 1819*, wyd. J Twardowski, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” 1904, nr 10, s. 305–631.
- Treść nauk na publiczny examen dawanych w Szkole Publicznej Traszkuńskiej xx. Bernardynów... roku 1822, Wilno 1822.*
- Treść nauk na publiczny examen... w Szkole Powiatowej Mściławskiej xx. Bernardynów... roku 1823, Wilno 1823.*
- Treść nauk na roczny examen w Szkole Publicznej Traszkuńskiej przez xx. Bernardynów utrzymany... roku 1819, czerwca dnia 28, Wilno 1819.*
- Treść nauk... Szkół na stopniu gimnazyjnym Telszewskich... xx. Bernardynów... 1823 roku, Wilno 1823.*
- Treść nauk... Szkół na stopniu gimnazyjnym Telszewskich... xx. Bernardynów... 1820 roku, Wilno 1820.*
- Treść nauk... Szkół na stopniu gimnazjum Telszewskich... xx. Bernardynów... 1821 roku, Wilno 1821.*
- Wykład materyi na publiczny examen nauk dawanych w Szkole Traszkuńskiej xx. Bernardynów roku 1821, dnia 28 czerwca, Wilno 1821.*

Opracowania

- Ambros M., *Zarys statystyczny szkół wydziału wileńskiego*, „Ateneum Wileńskie” 1939, nr 14, z. 1, s. 145–231.
- Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, t. 3, Warszawa 1846.
- Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2, Lublin 1991.
- Bieliński J., *Uniwersytet Wileński, 1579–1831*, Kraków 1893.
- Borejko Chodźko I., *Diecezja mińska około 1830 roku*, t. 2, *Struktury zakonne*, oprac. M. Radwan, Lublin 1998.
- Brenstein M.E., *Szkola oo. Bernardynów w Telszach, 1797–1868*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1900, nr 28, s. 913–924, 1021–1031.
- Chadam A., *Gwoździec*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 85–89.
- Chadam A., *Zbaraż*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 455–460.
- Chodyński S., *Szkola oo. Bernardynów w Warcie*, Włocławek 1910.
- Dębowski A., *Szkolnictwo oo. Bernardynów, 1773–1892*, Łódź 1966 (Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie, mps sygn. RGP-k-113).
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1996.

- G[iżycki] J.M., *Mścislaw*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. XXVII–XXVIII, wyd. Z. Chelmiński i in., Warszawa 1912, s. 250–252.
- Golichowski N., *Przed nową epoką. Materiały do historii oo. Bernardynów w Polsce*, Kraków 1899.
- Grudziński K., *Bernardyni w służbie Ojczyzny, 1453–1953* (APBK, mps sygn. RGP-k-111).
- Grudziński K., *Cytowiany*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 42–44.
- Grudziński K., *Datnów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 44–47.
- Grudziński K., *Hłusk*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 89–90.
- Grudziński K., *Iwie*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 92–94.
- Grudziński K., *Koło*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 140–146.
- Grudziński K., *Kretynga*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 164–167.
- Grudziński K., *Łozowica*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 208–209.
- Grudziński K., *Mścislaw*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 227–228.
- Grudziński K., *Slonim*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 334–337.
- Grudziński K., *Telsze*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 378–381.
- Grudziński K., *Traszkuny*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 386–388.
- Grudziński K., *Warszawa-Czerniaków*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 409–415.
- Grudziński K., *Warta*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 418–426.
- Grudziński K., *Wielona*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 430–431.
- Grudziński K., *Wilno*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 433–440.
- Grudziński K., Dębowski A., *Działalność oświatowa*, w: *Zakon Braci Mniejszych – Franciszkanów*, cz. 3: *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772–1970*, red. J.R. Bar, Warszawa 1978, s. 79–94.
- Grudziński K.J., Sitnik A.K., *Bernardyni w służbie Ojczyzny, 1453–1953*, Kalwaria Zebrzydowska 2015.
- Jabłońska-Deptuła E., *Zakony franciszkańskie w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku (do 1830)*, w: *Z badań nad dziejami zakonów i stosunków wyznaniowych na ziemiach polskich*, red. E. Wiśniowski, Lublin 1984, s. 170–193.
- Janeczek S., *Komisja Edukacji Narodowej (KEN)*, zw. *Komisją Edukacyjną*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, red. B. Migut, Lublin 2002, kol. 449–455.
- Kallas M., *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1997.
- Kalinowska B., *Bernardyni w Ostrołęce, 1664–1864*, Ostrołęka 2011.
- Kantak K., *Bernardyni polscy, 1573–1932*, t. 2, Lwów 1933.
- Kazanowska Z., *Działalność społeczna bernardyńców w XVIII–XIX w.*, Kraków 1981.

- Krystosik J., *Krótką wiadomość o Skępem laskami N. M. Panny wslawionym*, Płock 1934.
- Kurczewski J., *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*, Wilno 1912.
- Kurczewski J., *Wiadomość o szkołach parafialnych w diecezji wileńskiej*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1908, nr 2, s. 17–64.
- Murawiec W., *Brześć*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 26–29.
- Murawiec W., *Budstów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 31–34.
- Murawiec W., *Iwazkiewicz Feliks*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 180–181.
- Murawiec W., *Mińsk*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 220–223.
- Murawiec W., *Nieśwież*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 228–233.
- Murawiec W., *Pawłowski Ferdynand*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 370–371.
- Murawiec W., *Pińsk*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 254–256.
- Murawiec W., *Skępe*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 322–334.
- Murawiec W., *Troki*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 388–391.
- Pabin A., *Grodno*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 79–82.
- Piasek F., *Materiały do dziejów seminarium nauczycielskiego w Wymyślinie, 1867–1936*, Płock 1939.
- Poplatek J., *Komisja Edukacji Narodowej*, Kraków 1973.
- Rusecki I.M., *Bernardyńskie szkolnictwo elementarne i średnie, 1772–1864*, Łódź 2011.
- Rusecki I.M., *Bernardyńskie szkolnictwo średnie w prowincji litewskiej w latach niewoli narodowej*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2011, nr 20, s. 281–301.
- Rusecki I.M., *Szkolnictwo bernardyńskie w prowincji wielkopolskiej (1772–1864)*, „Studia Franciszkańskie” 1997, nr 8, s. 347–353.
- Rusecki I.M., *Szkolnictwo elementarne bernardyńców na przełomie XVIII–XIX wieku*, „Studia Franciszkańskie” 2001, nr 11, s. 307–325.
- Smoleński W., *Żywioły zachowawcze i Komisja Edukacyjna*, Warszawa 1954.
- Wierzbowski T., *Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych 1776–1793*, Warszawa 1908.
- Wierzbowski T., *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej, 1773–1794*, Kraków 1921.
- Winiarz A., *Szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1831)*, Lublin 2002.
- Wołonczewski M., *Biskupstwo żmudzkie*, Kraków 1898.
- Wołyniak [Giżycki J.M.], *Spis szkół średnich na Litwie i Rusi zniszczonych przez rząd rosyjski*, w: *Polska w kulturze powszechnej*, red. F. Koneczny, cz. 1, Kraków 1918, s. 413–419.
- Wołyniak [Giżycki J.M.], *Luźne kartki z przeszłości Telsz*, „Przegląd Powszechny” 1893, nr 37, s. 70–96.
- Wyczawski H.E., *Berezyna*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 21–22.
- Wyczawski H.E., *Bernardyni polscy, 1772–1946*, t. 3, Kalwaria Zebrzydowska 1992.
- Wyczawski H.E., *Bienica*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 22–24.

- Wyczawski H.E., *Cudnów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 41–42.
- Wyczawski H.E., *Dubno*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 50–53.
- Wyczawski H.E., *Janów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 95–96.
- Wyczawski H.E., *Janówka*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 96–97.
- Wyczawski H.E., *Jarmolińce*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 97–98.
- Wyczawski H.E., *Kustyń*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 170–172.
- Wyczawski H.E., *Luck*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 211–213.
- Wyczawski H.E., *Ostrolęka*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 246–249.
- Wyczawski H.E., *Przasnysz*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 274–278.
- Wyczawski H.E., *Strzegocin*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 357–360.
- Wyczawski H.E., *Warkowicze*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 397–398.
- Wyczawski H.E., *Zasław*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 451–455.
- Wyczawski H.E., *Żytomierz*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 465–466.
- Zasztowt L., *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.